

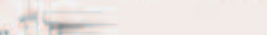
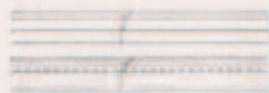
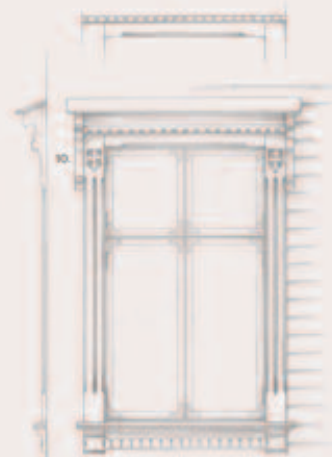

Stavanger
kommune

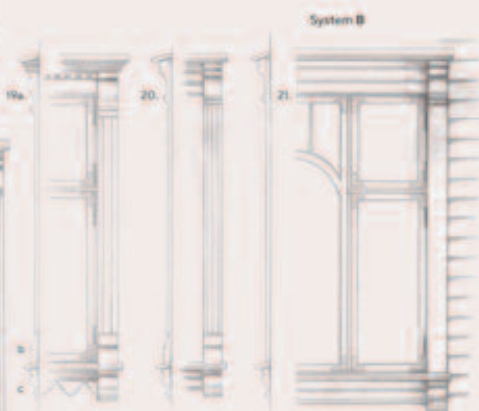
011 1000000

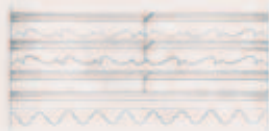
System A

Trehusbyen Stavanger 1890-1920

System B

011 1000000

Rehabilitering i trehusbyen: Nå er det blitt enkelt å legge listen høyt!

Michael Heng og Hanne Windsholt

Nå er hjelpen der for alle som eier et hus fra rundt 1890 til nærmere 1920 i Stavanger og som ønsker å utforme sine vindus- og dørromramminger og dekor stilriktig. De gode rådene er heller ikke dyre: De er helt gratis og kan hentes i butikken på MUST eller hos Stavanger kommunes Innbyggjerservice i Olav Kyrres gate 23.

Introduksjon

Trehusbyen er etter hvert et kjent begrep i Stavanger: Vi liker å slå oss på brystet med at vi har Europas, og kanskje verdens, største sammenhengende trehusbebyggelse. Tusenvis av trehus fra perioden 1850-1950, spredd utover alle de sentrale bydelene. Eneboliger og tomannsboliger skåret over noenlunde samme lest: Hus etter hus på halvannen etasje, med en liten hageflekk rundt. Denne store, ensartede småhusbebyggelsen er mye mer spesiell og imponerende enn vi tenker på til daglig, vi som bor her og går og trør i disse gatene. Det er lettere å se når man får den litt på avstand, som på neste side.

Noen ganger er det nyttig å heve blikket for å huske hva som er det mest spesielle med trehusbyen: Bebyggelsen her er et stort, flott «heldeknings-teppe» av nokså like trehus. Bare de store funksjonsbyggene, som kirker og skoler, skiller seg ut. Men alle disse husene har aldri vært helt like. Den eldste bebyggelsen ligger nærmest sentrum, og så blir husene nyere og nyere utover i alle bydelene. Byen vokste altså omtrent som årringer i en trestamme. Dekoren og detaljene røper stilutviklingen, og dermed utbyggingstakten, i de historiske «årringene». Derfor er selv små nyanser i den opprinnelige dekoren en viktig del av den store fortellingen om trehusbyens historie. Men hvordan står det egentlig til med disse husene sett på nært hold?

Som et ledd i en informasjonskampanje omkring trehusbyen har Stavanger kommune v/Byantikvaren fått laget en plakat som viser gode og typiske eksempler fra sveitserstilperioden i Stavanger. På baksiden av plakaten er det maler i full størrelse til de riktige «klossene» / konsollene til listverket.

Innsamlingen av eksempler og tegningen av plakaten har Michael Heng stått for, til vanlig møbelsnekker på MUST. Grafisk design: ProContra

Byantikvarens arbeid med bygningsvern i trehusbyen

Når vi går i gatene, er det mye fint å se. Mange huseiere legger ned mye ressurser og kjærlighet i husene sine, og mange har sterk bevissthet om husets historiske verdi. I store områder ser vi imidlertid fremdeles en del av 30-50-tallets funkisvinduer, 60-70-tallets betongpanner og husmorvinduer, og 80-tallets plastkledning. Alt dette representerte i sin tid tekniske fremskritt - estetiske også, syntes mange. Men med de mange tekniske oppgraderingene

Trehusbyen er Stavanger stolthet. Den består av imponerende store områder med nokså like hus. Også dekoren var standardisert, men med mange variasjoner. Visse gjennomgående endringer i dekoren er viktige kjennetegn for stilutviklingen fra de eldre til de nyere husene.
Fotoeier: Stavanger kommune, By- og samfunnsplanlegging

forsvant både dekoren, stilpreget og egenarten. Husene på Våland og i Gamle Stavanger fikk de samme vinduene og den samme praktiske mangelen på pynt. Det som skilte den ene byggestilen fra den andre, og det ene huset fra nabohuset, smuldret bort litt etter litt.

Stavanger kommune har jobbet aktivt for å snu denne utviklingen helt siden 1980-tallet, og i mange år har det gått rette vei på flere områder. I dag er det forholdsvis få som ikke i alle fall *ønsker* å gjøre det «riktig» når de skal skifte vinduer. Bevisstheten er også økende når det gjelder dører, kledning og takpanner. I mange områder har det skjedd store og gledelige forbedringer på disse feltene de siste 20-30 årene. Likevel er det fremdeles en del «blinde flekker» i vår tids behandling av denne bebyggelsen. I denne artikkelen skal det altså handle om en slik blind flekk som ennå er svært utbredt: Listverket og dekoren på fasadene.

Retningslinjene for trehusbyen har ikke glemt dem. Der heter det i punkt 5:

Ved nødvendig fornyelse skal bygningselementer tilpasses husets opprinnelige byggestil og materialbruk. Det gjelder særlig vindus typer, ytterdører, gerikter og annet fasadeutstyr, fasadekledning og taktekkingsmateriale.

Gerikter er et annet ord for karmlister, og retningslinjene slår fast at de skal være i husets stil, akkurat som vinduer og dører. Likevel er det som om den kunnskapen og forståelsen som mange nå har tatt til seg når det gjelder vinduer, ikke har smittet av på listverk og dekor.

Lister i «gammel stil»

Mange er fullt klar over at det finnes vinduer i både klassisistisk stil, sveitserstil, jugendstil, nyklassisme og funksjonalisme, og sørger for å bestille riktige vinduer til huset sitt. Men når det gjelder listverket, er treffsikkerheten langt lavere. I mange tilfeller brukes rett og slett dagens standardlistverk, enklest mulig. Minst like vanlige er historiserende vindusomramminger inspirert av sveitserstilen. Dette listverket yter på ingen måte de historiske forbildene rettferdighet, og er egentlig knapt nok i noen historisk stil – bare i en generell «gammel stil». Så brukes det også på alle slags hus og vinduer, uavhengig av byggeår og byggestil.

Den lave treffsikkerheten på dekorfeltet skyldes flere ting. Detalj-kunnskap på et så smalt felt er for det første ikke noe man kan vente av en vanlig huseier, og kunnskapen som finnes har nok vært for lite tilgjengelig. I mange nabolag er det dessverre også forsvinnende få gode eksempler på hvordan listverket faktisk skal se ut på de ulike hustypene. Mange huseiere finner jo sin inspirasjon hos de nærmeste naboene, og hvis forbildene ikke er gode, blir selvfølgelig heller ikke kopiene det. Tvert imot er det en tendens til at «feilene» formerer seg fra hus til hus, gjennom en slags arkitektonisk hviskelek.¹ Historiske vindusomramminger er dessuten ikke noe tømmerne lærer om som en del av utdannelsen, så mange tømmerne lister bare inn vinduene slik de har lært enten huset og vinduene er slik eller sånn – eller de bruker det som er lett å få tak i og som er populært. Og sist, men ikke minst, er det dessverre ikke helt enkelt å få tak i de rette delene, hvis man ikke vet akkurat hva man skal ha og hvor man skal lete.

Note

¹ Det treffende uttrykket «hviskeleken» for dette fenomenet skylder jeg arkitekt Ole Trodahl.

Over. Et vindu med sveitserlistverk - type B på plakaten. Denne typen listverk har vært svært utbredt i Stavanger og har gitt inspirasjon til et forenklet listverk i «gammel stil» som i dag selges hos ulike byggvarehus.

Foto: Michael Heng.

Over til høyre. Klossen foran er kjøpt på et større byggvarehus. Profilene stemmer ikke overens med profilene på noen av de gamle klossene. Formen er frest, ikke sagt, og trekvaliteten er dårlig; Kantene er derfor både avrundet og flisete. Likevel kjøper folk slike klosser, fordi de blir markedsført som stilriktige. Klossen bak er sagt av møbelsnekker Michael Heng, og er en kopi av en opprinnelig kloss fra system B, i tettvokst furu av god kvalitet.

Foto: Hanne Windsholdt.

Det som derimot *er* lett tilgjengelig, er den moderne ferdighusvarianten av sveitserstilens «pynteklosser».

«Klossene» eller konsollene under vannbrettene er det mest iøynefallende ved dette listverket. Problemet er at fleste klossene man får kjøpt i dag, bare er bleke og halvhjertede avskygninger av originalene, og flere av dem er strengt tatt ikke egnet som pynt.

Dette er et ekstremt eksempel, men masseproduserte, sterkt forenklede klosser er nettopp det bærende elementet for listverket i «gammel stil». Og som sagt: det går til alt.

Det samme listverket i forenklet sveitserstil – eller «gammel stil» – finnes på alle slags vinduer i trehusbyen. Fra venstre, med klokken: Et sveitserstilvindu, et husmørvindu, et klassistisk vindu, et funkisvindu.
Foto: Hanne Windsholdt.

Vi må få kunnskapen ut!

Vi hos Byantikvaren tror at dersom det ble bedre kjent hvordan denne dekoren egentlig så ut, og hvis maler for de riktige delene ble lett tilgjengelige for huseiere, tømrere og snekkere, ville flere velge å gjøre også dette riktig på huset sitt, til glede både for seg selv og nabolaget. Vi tror altså at viljen er der – men kunnskapen mangler.

I 2020 og 2021 har Stavanger kommune jobbet for å øke bevisstheten omkring trehusbyen, blant annet gjennom utsendelse av publikasjonen «Ta vare på sjelå» til alle husstander i trehusbyen, små informasjonsfilmer, oppgradering av informasjonen om trehusbyen på internett og en del andre tiltak. I den forbindelse ønsker vi også å spre kunnskap om listverket og dekoren på de vanligste hustypene i trehusbyen.

Dette er utgangspunktet for at vi har fått laget en stor og fin plakat som viser frem typiske eksempler og noe av formrikdommen som preget Stavangers bebyggelse i perioden ca. 1890-1920. Dekor stod høyt i kurs på denne tiden – snekkerne eksellerte i løvsagsarbeid (kniplingsaktige, utsagde dekor-elementer sagt med en spesialsag) i gavler og på glassverandaer på store trevillaer. Den ene kjøpmannen eller rederen skulle ha et listverk mer pompøst, og et spir finere og mer fantasifullt, enn naboens. Sveitserstilen er stilen som de modernistisk skolerte arkitektene elsket å hate, men som «Arkitekturopprøret» nå trykker til sitt bryst.

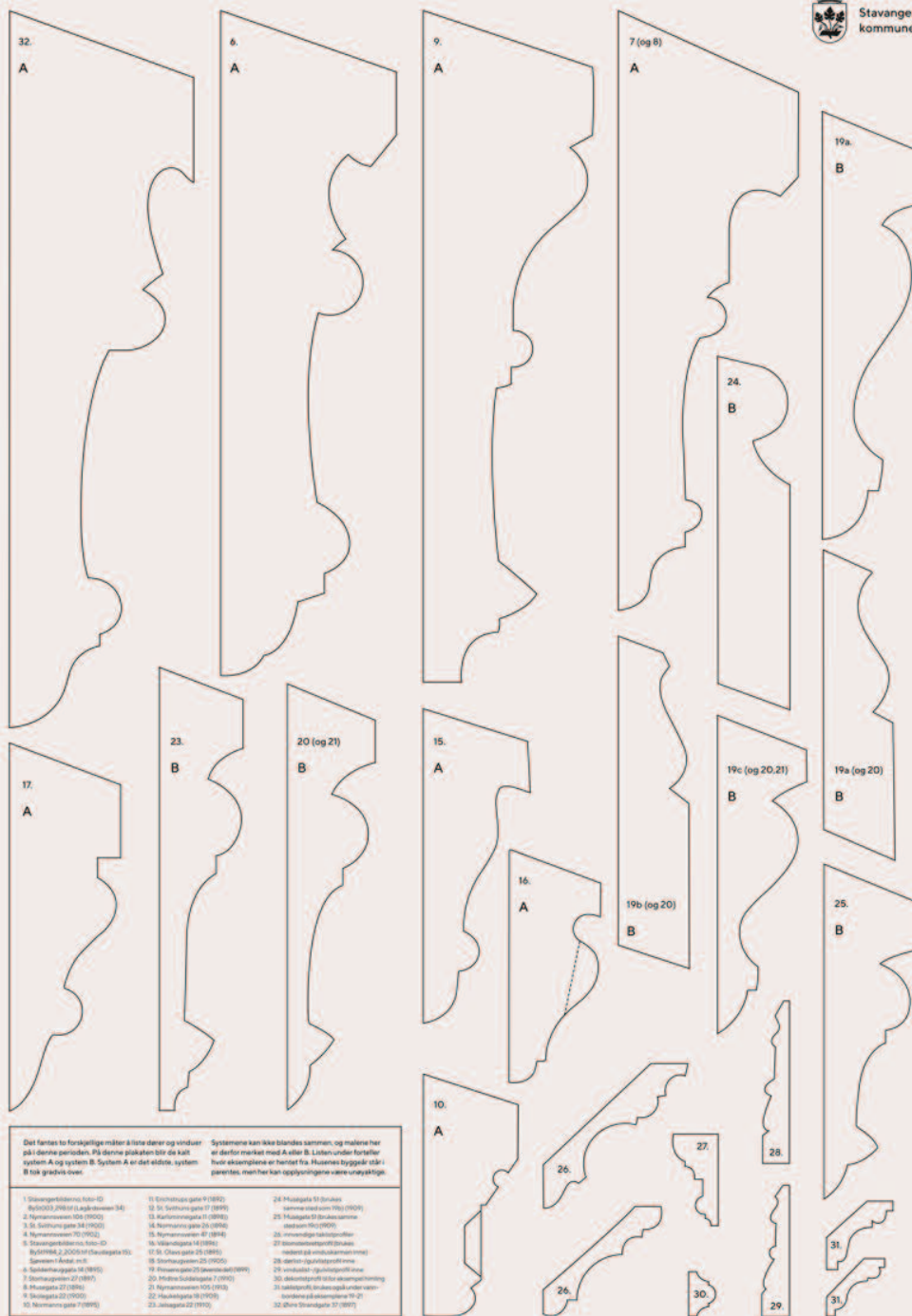
De vanlige familieboligene, som det er flest av i trehusbyen, er mindre forsegjort og individuelt utformet enn villaarkitekturen. Her er det bestemte dekor- og listverkstyper med en del faste varianter som dominerer. Også dekoren i gavlene og husenes spir ligger innenfor et forholdsvis begrenset repertoar – men likevel så mye rikere enn dagens pragmatiske dekorløshet. Se foto fra Sandsgata på side 57.

Møbelsnekker Michael Heng ved Museum Stavanger har studert listverket på disse husene i en årrekke, og har ikke nøydt seg med å gå rundt og se. Han har også klatret rundt på fasadene bevæpnet med tomrestokk og profilkam, og ideen om å samle de ulike typene på en plakat, kom opprinnelig fra ham. Det var derfor naturlig å gi ham oppdraget med å samle og tegne eksemplene. I de neste avsnittene forteller han om dette arbeidet.

Dronningens gate 5, ett av mange flotte sveitserhus i Kannik som har måtte vike for veiutvidelser og andre fremskritt. En villa av denne typen viser den overdådigheten som var sveitserstilens fremste kjennemerke.
Foto: Stavanger byarkiv.

Hvorfor lage plakat om lister og dekor?

I 2015 skrev jeg en artikkel til Stavanger Museums årbok om vindusinnramminger på sveitserhus i Stavanger. Formålet med artikkelen var å hjelpe folk til å velge rett type lister til sitt hus. Forut for dette gjorde jeg flere oppmålinger og avtegninger av slikt listverk. Helt siden jeg begynte på dette arbeidet, har jeg tenkt at den beste måten å formidle det på, vil være i form av en plakat med tegninger i målestokk 1:10 og detaljer i full størrelse 1:1. Da kan de som skal tilbakeføre sine hus måle direkte på plakaten, og få nøyaktige maler, som er tegnet av direkte fra originalt listverk.

Bakgrunnen for hvordan husene fikk sin utforming ligger i byutviklingen. Mot slutten av 1800-tallet vokste Stavanger sterkt og ble en av de største industribyene i landet. Her valgte man en annen type boligbygging enn i andre byer, hvor den vanlige løsningen på boligmangel og befolkningsøkning var å bygge leiegårder. Det var flere faktorer som spilte inn da Stavanger ble bygget annerledes. Billige tomter og gunstige finansieringsordninger er to av dem. Mens det å eie sin egen bolig ikke var annet enn en fjern drøm for de fleste industriarbeidere i Norge, var det helt alminnelig i Stavanger. Opp mot halvparten av byens befolkning eide sin egen bolig. Den andre halvparten leide hos den første, og bidrog dermed sterkt til at disse kunne finansiere sitt hus. Det finansielle grunnlaget for den Stavangerske tomannsbolig var dermed lagt.

For at arbeiderene skulle få råd til sin tomannsbolig, var det nødvendig med standardisering. Snekkerfaget hadde også gjennomgått en omfattende industrialisering på denne tiden. De trevarene som snekkerne bare et par tiår tidligere lagde selv med håndverktøy på små verksteder, ble nå masseprodusert i store høvlerier og trevarefabrikker. Tusenvis av dører, kilometervis med listverk og hundrevis av kjøkkeninnredninger og trapper ble laget over samme mal. Den største leverandøren av trelast på denne tiden var H. Øgreid og sønner. Firmaet hadde utsalg i Verkgaten og et stort lager av høvellast og lister. Øgreid hadde eget høvleri på Pynteneseet på Engøy. Denne delen av Engøy ble på folkemunne kalt Spøneholmen. Det er sannsynlig at mye av den masseproduserte dekorasjonen kom herfra.

Byggestilen på slutten av 1800 tallet har fått mange navn. Samlebegrepet *historismen* dekker undergrupper som nygotikk, nyrenessanse, nybarokk og

Den horisontaldelte tomannsboligen i sveitserjugendstil – mer Stavangersk blir det ikke! Her en husrekke fra ca. 1910 i Kong Carls gate. Dekoren var forenklet nå da sveitserstilen var på hell, og den var sterkt standardisert, men bidro til liv og relieff i fasadene. Det meste av denne dekoren er borte i dag.

Foto: Stavanger byarkiv.

nyrokocco. «Nystilene» preget spesielt murhusbebyggelsen, men man finner også innslag av dem som krydder i trehusarkitekturs dominerende retninger, sveitserstil og dragestil. Litt nedsettende har dette blitt kalt stilforvirringens periode. Inne i husene florerte mønstrete tapeter, stoppede møbler, heklede duker, nupereller, kniplinger og broderte puter. Klunkestil, kaller man ofte dette. Det var mye av alt: Møbler, planter, tunge gardiner, stukkatur og utskjæringer. Utvendig på trehusene finner vi disse broderiene i form av fine løvsagsarbeider i mønet, på bislaget og på vindusomramningene. Breidablikk er et godt eksempel på denne stilperioden.

Dette er en stil som kanskje ikke passer så godt sammen med ønsket om en strømlinjeformet, industriell masseproduksjon av hus. Problemet ble løst ved at også denne delen av boligproduksjonen ble standardisert: De samme mønstrene gjentok seg uten at man gikk alt for mye på kompromiss med det gode håndverket eller den gjeldende smak. Hundrevis av halvannen-etasjes hus med gavlen vendt mot gaten poppet opp på Storhaug, Våland og Vestre platå. Hus med nesten like dører, vinduer, spir og belistning, alle med en mer

eller mindre beskjeden dekor, tilpasset den enkelte byggherres lommebok. Dette var Stavangers Belle époque!

Den samtidige, arkitekttegnede villabebyggelsen var forbildene til denne enklere bebyggelsen, men vi finner ikke den samme standardiseringen på disse villaene. For eksempel har ingen andre hus i Stavanger hatt same type spir som Breidablikk. Detaljene på slike hus er unike, og det ville derfor ikke ha noen overføringsverdi å ta med detaljer fra denne typen hus på en slik plakat. I denne sammenheng er det vanlige det mest interessante.

Det vanlige er mest interessant

Vi har lagt noen føringer for utvalget av eksempler. Plakaten skal være til hjelp for dem som ønsker å finne ut hvilken dekor deres hus kan ha hatt. Alle eksempler på denne plakaten finnes bevart i mer enn ett tilfelle, ingenting er unikt.

Hvorfor er det nødvendig med en slik plakat? Det meste av dekoren fra tiden 1890 til 1920 har dessverre gått tapt. På meg virker det som om huseiere i trehusbyen har større bevissthet om dører og vinduer enn om belistning. Flere ganger har jeg hørt folk si ting som: «Da er vi snart ferdige. Vi har bare listene igjen, og har du forresten noen formening om hvordan de skal se ut? Stillaset blir tatt ned på mandag».

Rette vinduer med feil belistning kan være like feil som feil vinduer med riktig belistning. (Rett eller feil handler ikke her om hva vi synes er pent eller stygt, men hva huset en gang hadde, jevnfør retningslinjer for trehusbyen). Listene, og dekoren ellers, har mye å si for helheten, og det var noe som ble planlagt fra begynnelsen da huset ble bygget.

Lister og omramminger:

Både plakaten og artikkelen fra 2015 viser at dekoren på disse vanlige husene består av noen relativt få elementer som settes i system og kombineres på forskjellige måter, som et musikkstykke med variasjoner over samme tema. Det finnes to hovedtema eller systemer. På plakaten blir de kalt system A og system B. System A er det eldste av de to, mens system B gradvis tok over. Den største forskjellen på de to systemene er at konsollen eller knekten øverst på

Her er de originale vinduslistene bevart til tross for at vinduene er skiftet til «husmorvinduer». Ved en eventuell tilbakeføring av vinduene vil det være viktig å beholde listene.
Foto: Michael Heng.

listverket i system B ligger oppå sidelisten, istedenfor ved siden av listen som i system A.

Alt på plakaten er nummerert. Numrene på spirene henviser til adresser, byggeår og i to tilfeller henvisninger til foto fra nettstedet stavangerbilder.no. Disse opplysningene finner du på baksiden av plakaten.

De to vinduene øverst på plakaten er begge fra 1895. Vinduet til venstre er et torams vindu med tre glass i hver ramme. Dette er en eldre vindustype, såkalt empirevindu som på slutten av 1800 tallet var i ferd med å fases ut, til fordel for krysspøstvinduet, som vi ser til høyre på plakaten. Mellom disse vinduene er det tegnet opp tre forskjellige varianter av dekor ved vinduets øvre del. Under vinduet til høyre er det tegnet opp syv forskjellige varianter av dekor som er under vinduet. Numrene henviser, i tillegg til adresse og byggeår, nå også til maler i full størrelse på baksiden av plakaten.

Numrene 6 til 17 kalles for system A. De forskjellige elementene innenfor system A kan kombineres på ulike måter, men de kan ikke blandes sammen med elementer fra system B (med unntak av nummer 13 og 14). Nederst på plakaten finner vi to dører og deler av to vinduer. Her er alt listet med system B. Døren til venstre er en type dør i sveitserstil som vi finner mange eksempler på i byen vår.

Mot slutten av perioden vi behandler her, kommer flere trekk fra jugendstilen inn. Vi får en blanding av to stiler som vi kaller sveitserjugend. Vinduene får ofte småruter eller en bue øverst, og listverket forenkles litt. Døren og vinduet til høyre er typiske eksempler for denne stilen. Under vinduene er det tegnet opp noen forskjellige border. Disse bordene gikk ut av bruk da jugendstilen gjorde sitt inntog. På slike hus er det bare en rett list eller et kledningsbord som er snudd opp ned på dette stedet.

Selv den enkleste typen vindusomramning fra denne tiden kan ha så mange som 15 bearbejdede deler. Jeg vil derfor anbefale alle som skal tilbakeføre huset sitt å planlegge produksjon av lister og dekor tidlig. Skal man ha nye vinduer, må man uansett ha lister til dem, både inne og ute (også noen innelister er tatt med på plakaten). Er du så heldig at originallistene fortsatt er på huset? For all del, bruk dem!

Spir!

Allerede i begynnelsen av arbeidet med plakaten ble vi enige om at vi måtte ha med noen takspir. Når vi ser på gamle bilder av gater i Stavanger, ser vi at det har vært veldig mange takspir her. Dette temaet fortjener derfor også noen linjer i denne artikkelen.

Øverst på plakaten er det gjengitt fem spir. Å finne forbilder til disse tegningene, var en stor utfordring. De aller fleste spirene er i dag borte, og mange av fotografiene av gamle spir som vi kunne finne, var for dårlige til at jeg klarte å gjengi dem som en arbeidstegning i målestokk. Jeg valgte derfor å gjengi noen enkle spir basert på foto og rester av spir som sitter igjen under møne.

Sandsgata ca. 1915. Tomannsboliger med enkel og nokså lik sveitserstildekor spratt opp på rekke og rad rundt århundreskiftet. Men de var ikke enklere enn at de hadde spir!

Foto: Stavanger byarkiv.

I denne fotokollasjen ser vi hvordan Stavangers trehusbebyggelse i sveitserstil kan ha fortont seg da husene fortsatt hadde spirene bevart.

Spiret fra Jelsagata.
Foto: Bjørnkåre Espevik

Byantikvar Hanne Windsholt påpekte imidlertid at ikke alle spir var så enkle. Mange spir hadde dekor over mønet, inntil selve spiret. Hun fant ett bilde som var godt nok til at jeg klarte å tegne det. Dette er en type spir vi kunne skimte på flere gamle foto. Dette spiret er nå gjengitt øverst til høyre på plakaten.

På vei hjem fra vinterferien i år, kjørte vi gjennom Årdal, og der så jeg akkurat det samme spiret i mønet på et hus. Dette fikk meg til å tenke at noen av de spirene som var vanlige i Stavanger, kan være bevart i områdene rundt byen, på Jæren eller i Ryfylke for eksempel. Denne tanken formidlet jeg på sosiale medier. Hypotesen viste seg å være riktig, og jeg fikk svært mange fine bilder av spir, fra forskjellige steder i Rogaland.

Etter at plakaten var tegnet, var jeg og en kollega og ryddet ut av en kjeller i Jelsagata på Storhaug. Der fant vi også et eksemplar av dette spiret.

Hva kan være årsaken til at denne byen, som har hatt hundrevis av spir, så å si er rensket for denne vakre dekoren? Med kanskje den største samling sveitserhus i Norge, må denne skogen av spir vært et storslått syn. Jeg synes det må være et prioritert mål for videreutvikling av trehusbyen som kulturminne å tilbakeføre disse spirene. Kanskje vi skal lage en plakat med bare spir neste gang?

For oss hos Byantikvaren har det nå blitt både enklere og raskere å gi mange huseiere i byen gode og nøyaktige forklaringer på hvordan listverket burde se ut på husene deres. De henter seg en gratis en plakat og får henvisning til de riktige elementene for sitt hus. Plakaten har blitt godt mottatt av dem som hittil har fått den: Flere huseiere og arkitekter har allerede hatt nytte av den i sine prosjekter, og flere har bemerket at de synes plakaten er så fin at de vil henge den opp. I høst distribuerer vi den bredt til lokale byggmestere og arkitekter, og vi håper at den får en hedersplass på veggene deres. Vi håper også den vil finne veien til mange huseiere, og at resultatene i årene som kommer vil vise seg på mange hus i trehusbyen.

Faren er naturligvis at dette listverket vil brukes på *for mange* hus – også på hus som skulle hatt enklere lister i eldre eller yngre stilretninger. Det er derfor ikke utenkelig at plakaten vil få en eller to oppfølgere, slik at hele trehusbyens byggeperiode blir dekket.

Her var det en gang spir i begge gavlene, men nå står bare restene igjen. Dette fenomenet ser vi på mange steder i Stavanger.
Foto: Michael Heng.